

POD REDAKCJĄ
MICHAŁA WARDZYŃSKIEGO

POZA WARSZAWĄ

I.

**ARCYDZIEŁA
PLASTYKI
DAWNEJ
XII–XVIII WIEKU
W ŚWIĄTYNIACH
I REZYDENCJACH
MAZOWSZA**

MAZOWIECKI
INSTYTUT
KULTURY

WARSZAWA 2018

Biblia pauperum – cykl romańskich fresków w kościele w Czerwińsku nad Wisłą

Dawne opactwo kanoników regularnych laterańskich w Czerwińsku jako pierwsze obok placówki benedyktyńskiej na zamku plockim średniowieczne założenie klasztorne na historycznym Mazowszu przechowuje – mimo 900 lat burzliwych dziejów – największy zespół malarstwa monumentalnego z epok średniowiecza i nowożytnej. We wnętrzach romańsko-gotycko-wczesnobarokowego kościoła konwentualnego pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny (wzniesiony po 1150, przekształcony częściowo w 1. poł. XIII w., przebudowany kolejno po 1328, XIV/XV w., ok. 1500 i przed 1538 oraz 1630–1633) zachowały się odkryte dopiero w latach 1907–1913 (prace restauracyjne pod kierunkiem arch. inż. Stefana Szyllera z inicjatywy Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości [TOnZP]), 1929 (badania strychów przez Zbigniewa Rogowskiego) i 1951–1953 (odkrytki zespołu prof. Karola Dąbrowskiego w kaplicy na zakończeniu nawy południowej) malatury *al fresco* i *al secco* pochodzące aż z dwunastu różnych warstw historycznych od XII do 2. poł. XVIII w.

Dzięki wieloletnim badaniom Dąbrowskiego oraz mediewistów Juliusza Starzyńskiego, Michała Walickiego, Zygmunta Świechowskiego i Teresy Mroczo z lat 50.–70. XX w. jest to najlepiej przebadany i opracowany naukowo i konserwatorsko zespół malarstwa ściennego z epoki średniowiecznej na Mazowszu i w tej części kraju. Zabiegiem prof. Dąbrowskiego zabytek zawdzięcza obecny, wprowadzony w latach 1951–1953 układ ekspozycji relikwów z fazy romańskiej, późnogotyckiej i manierystycznej w kaplicy południowej (pierwotnie św. Krzyża), fragmentaryczne odkrytki malatur w absydzie prezbiterium i w kaplicy północnej św. Augustyna oraz ogólny układ estetyzacji wnętrza kościoła w tych partiach. Przyjęte wtedy rozwiązania zostały utrzymane w trakcie prac prowadzonych w latach 90. XX w. przez zespół badawczo-konserwatorski kierowany przez prof. Roberta M. Kunkla (Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej).

Z najstarszej fazy, odpowiadającej pierwotnej strukturze przestrzennej niezasklepionego kościoła późnoromańskiego z 2. poł. XII lub 1. poł. XIII w., pochodzi znajdujące się oryginalnie na ścianie łuku tęczowego, zachowane w zaledwie kilku relikwach freskowe przedstawienie na zaprawie wapiennej, z przewagą zieleni, cynobru i ugrów. Zidentyfikowano je jako rozbudowaną treściowo scenę *Sądu Ostatecznego*, z zachowanymi częściowo postaciami Marii, aniołów i *arma Christi*. W 1951 r. Dąbrowski wykonał ich transfer na ścianę południową w kaplicy św. Krzyża, a na filarze wejścia do niej umieścił na odsadze wapiennej wymalowany *al secco* rysunek rekonstrukcyjny tej kompozycji i krótką informację na jej temat.

Na ścianie wschodniej tejże kaplicy odstonięto w tym samym czasie spod warstw wtórnych malaturę *al secco* z 1. poł. XIII w. – o kompozycji pasowej, z pięcioma rzędami medalionów i prostokątnych pól ze scenami figuralnymi lub pojedynczymi postaciami, zainspirowanej w wyjątkowy sposób miniaturami iluminatorskimi z powstałej w zapewne mozańskim skryptorium w końcu XII w. tzw. *Biblii Czerwińskiej – Księgi Genesis*. Ustalenie pełnego zbioru wzorców utrudnia zaginięcie tego cennego manuskryptu w 1944 r. po pożarze Biblioteki Narodowej w Warszawie. Zdobienia te rozwijały wcześniejsze kompozycje zbliżonego typu obecne m.in. w rękopisie *Homilii św. Bazylego* z przełomu XII i XIII w., przechowywanym w Bibliothèque de l'École nationale supérieure des beaux-arts w Paryżu.

Wykorzystując ilustracje z tego dzieła, anonimowy, być może nawet zakonny malarz o niskich kwalifikacjach wykonał kompozycję polichromii wyraźnym, grubym, czarnym konturem z zachowanymi partiami ceglastej czerwieni, błękitu (lecz bez użycia cennych barwników mineralnych – azurytu lub ultramaryny naturalnej), ciemnoniebieskiego, turkusowego, szarości i zieleni. W dwóch górnych pasach (pierwotnie liczących po pięć, a obecnie po cztery medaliony) znalazły się sceny z cyklu *Stworzenie świata*, od góry i od lewej kolejno: cztery etapy stworzenia (zachowane tylko dolne partie), *Grzech pierworodny* w czterech scenach – *Ewa zrywa jabłko z Drzewa Wiadomości*

Dobrego i Złego, Ewa podaje owoc Adamowi, Wygnanie z raju, postać Boga Ojca, Zabójstwo Abła; pomiędzy nimi – klęczące lub ulatujące anioły podtrzymujące tonda; w trzeciej strefie w polach prostokątnych – cykl Dzieje patriarchy Noego: Rozkaz Boży budowania arki, Wyrąb drzew na arkę, Arka; dwie dolne strefy zachowały nieregularny układ z prostokątnymi polami, w czwartej – cykl Dzieje Abrahama i Izaaka: Wizyta trzech aniołów u Abrahama, Sen Abrahama, Ofiarowanie Izaaka w trzech epizodach – Wiezienie związanego Izaaka na ośle, Przygotowanie Izaaka do ofiarowania, Ofiara z barana; w piątej – sceny z cyklu Dzieje Apostolskie: Chrystus wręczający klucze św. Piotrowi, Anioł budzący św. Piotra w więzieniu (ujęta w arkadzie), Ukrzyżowanie św. Piotra, Męczeństwo św. Szczepana (w arkadzie), Nawrócenie św. Pawła i Ścięcie św. Pawła (?). W prawej części ściany, w polach arkadowych – większe przedstawienia postaci świętych: Marcina z Tours, Katarzyny Aleksandryjskiej i dwóch nieczytelnych. Wszystkie sceny i postaci, wykonane jedną ręką, cechują: ograniczenie do minimum układu scen, zrównanie wysokości wszystkich figur, wyraźne uproszczenie i typizacja form oraz przejęty z rysunkowych pierwowzorów linearyzm. W połączeniu

Czerwińsk nad Wisłą, kościół opacki kanoników regularnych laterańskich, kaplica boczna, św. Krzyża, ściana wschodnia, relikty cykli *Stworzenie Świata, Dzieje patriarchy Noego, Dzieje Abrahama i Izaaka* oraz *Dzieje Apostolskie* i postaci świętych, scena *Wyrąb drzew na arkę*, malatura *al secco*, 1. poł. XIII w., wyk. anonimowy malarz współpracujący ze skryptorium czerwińskim (atryb.), fot. MW, 2016

ze skromną gamą użytych tu tanich barwników świadczy to o skromnych możliwościach inwestora i wykonawcy.

Prawdopodobnie ze zbliżonego czasu pochodzą też niewielkie relikty fresków z pach łuków arkad przy wejściu do prezbiterium (ponad linią obecnych sklepień) i na łuku romańskim absydy w kaplicy północnej, datowane ogólnie na XII–XIII w.

W opinii Michała Walickiego, Józefa E. Dutkiewicza oraz Zygmunta Świechowskiego omówione zapóźnione (po początku XIII w.) polichromie czerwińskie należą do cenniejszych w kraju głównie pod względem programu ikonograficznego i są porównywane z najważniejszymi przykładami późnromańskiego malarstwa monumentalnego w kolegiacie w Tumie pod Łęczycą i kościele grodowym św. Jana Chrzyciela w Siewierzu. Pozostają też jedynym, odosobnionym i do tego bardzo wczesnym przykładem zależności polichromii ściennych od iluminatorstwa książkowego.

Czerwińsk nad Wisłą, kościół opacki kanoników regularnych laterańskich, kaplica boczna św. Krzyża, ściana wschodnia, relikty cykli *Stworzenie Świata, Dzieje patriarchy Noego, Dzieje Abrahama i Izaaka* oraz *Dzieje Apostolskie* i postaci świętych, malatura *al secco*, 1. poł. XIII w., wyk. anonimowy malarz współpracujący ze skryptorium czerwińskim (atryb.), fot. MW, 2018

Bibliografia:

- B. Bieniewska, *Zakres i problematyka prac konserwatorskich (1945–1958)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Warszawskiego”, Warszawa 1958, s. 7–64.
- B. Bieniewska, A. Liczbiński, *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim w latach 1953–1954*, „Ochrona Zabytków”, 8: 1955, z. 1, s. 57–62.
- K. Dąbrowski, *Konserwacja malowideł ściennych w Czerwińsku: odkrycie romańskiej polichromii*, „Ochrona Zabytków”, 4: 1951, nr 3–4, s. 127–132.
- K. Dąbrowski, *Problemy konserwatorskie romańskiej polichromii w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 15: 1953, nr 2, s. 75–76.
- K. Dębski, *Bazylika czerwińska: przewodnik*, Warszawa 1993.
- J. E. Dutkiewicz, *Romańskie malowidła ścienne w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 28: 1966, nr 3–4, s. 269–304.
- H. Folwarski, *Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, „Nasza Przeszość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 6: 1957, s. 5–81.
- W. H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej w województwie plockim*, Warszawa 1823, s. 26–40.
- W. Graczyk, *Klasztor kanoników regularnych w Czerwińsku w świetle relacji do Rzymu biskupów plockich od końca XVI do końca XVIII wieku*, „Nasza Przeszość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 112: 2009, s. 331–339.
- M. M. Grzybowski, *Materiały do dziejów ziemi plockiej. Z archiwaliów diecezjalnych plockich XVIII wieku, cz. 2: Dekanat bodzanowski, dekanat wyszogrodzki*, Płock 1982.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 16: *Płońsk i okolice*, opr. I. Galicka, H. Sygietyńska, T. Mroczo, D. Kaczmarzyk, Warszawa 1979.
- Kustos [M. Synoradzki], *Dzieje i zabytki Czerwińska*, „Biesiada Literacka”, 24: 1910, nr 30 (23.07.1910), s. 70–72; nr 31 (30.07.1910), s. 87.
- R. M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- J. Z. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. 3: *Mazowsze i Podlasie*, Warszawa 1999.
- W. Łuszczkiewicz, *Kościół klasztorny w Czerwińsku nad Wisłą*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki”, 4: 1891, s. 34–43.
- M. Morelowski, *Udział Polski w wystawie sztuki mozańskiej 1951–1952*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 15: 1953, nr 1, s. 58–67.
- T. Mroczo, *Czerwińsk romański*, Warszawa 1972.
- J. Nowiński, *Czerwińsk*, Warszawa 2012.
- M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyller 1857–1933*, Warszawa 2008.
- M. Plewczyński, M. Wagner, *Grody nadwiślańskie: Zakroczym – Czerwińsk – Wyszogród*, Warszawa 1982.
- J. Starzyński, M. Walicki, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929.
- M. Stawski, *Opactwo czerwińskie w średniowieczu. Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku w średniowieczu*, Warszawa 2007.
- Z. Świechowski, *Ścienne malowidła romańskie w Czerwińsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 15: 1953, nr 2, s. 64–74.